

YENİ ARKEOLOJİK BULGULAR IŞIĞINDA

ANTİK MISIR'IN PEYGAMBERLERİ

Hz. İdris | Hz. Yusuf | Hz. Musa

Bülent Şahin Erdeğer

ÖNSÖZ

Tarihsel bellek insanı insan kılan en önemli unsurlardan biri. Dünü olmayan bugününü anlayamaz. Dünü bilmediği için bugününü anlayamayan da yarınına doğru istikamet çizemez. Bu sebeple Kur'ân, kendisine iman edenlere kıssalar üzerinden bir tarih bilinci aşılar. Bu İslâm'ın köksüz, nevezuhur olmadığı, tüm elçilerin aynı mesajı taşıdığı, göstergesidir. Elçiler kulların kullara kulluğuna son vermek için insanlığa barış, esenlik ve adalet mesajı getirirler. Hiçbir siyasi ve dinî aracıya, kendisine ilahilik ya da kutsallık atfederek insanları sömüren hiçbir güce değil sadece Allah'a ibadet edilmesi her türlü piramidin ve kast sisteminin reddi demektir. Bunu en iyi Musa (as)'ın mücadelesinde görüyoruz. Hz. İdris, Hz. Yusuf ve Hz. Musa Allah'ın insanlığa gönderdiği seçkin elçilerdendi. Mısır'da yaşanan tarihsel süreç sadece geçmişe dair bir merak değil aynı zamanda o günden bugüne devam edegelen bir mücadelenin arka planını oluşturuyor. O sebeple de güncel. Bu çalışmamız aynı zamanda bir Kur'ân arkeolojisi girişimi. Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in (sav) kesinlikle bilemeyeceği düzeyde detaylı bir Antik Mısır bilgisini sunması ise ancak onun Vahiy olması ile açıklanabilir. Bu çalışma için yüzlerce kaynak tarandı, birçok antik metin satır satır yeniden üzerinden geçilerek okundu. Tüm bu süreçte komplo teorilerine, fantastik kurgulara kapılmamak için özellikle Mısırbiliminin temel eserlerine referans verdik. O alanda da tek bir görüş ya da yorum olmadığından mümkün olduğunca nesnel, bilimsel kesin sonuçlara itimat ettik. İkincil kaynağımız şüphesiz Eski

Ahit'in Çıkış Kitabı oldu. Çıkış metni birincil ve otantik bir kaynak olmasa da Hz. Musa'nın kıssasına yakın dönemlerde İsrailoğulları tarafından derlenen çok katmanlı birçok rivayeti barındırıyor. Bu sebeple onu esas kaynak olarak merkeze yerleştirmesek de tarihî verilerle uyduğu sürece önemli bir yardımcı metin olarak dikkate aldık. Kitabın yazım sürecinde desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Zafer Duygu'ya ve Prof. Dr. Güngör Karauğuz'a, Timaş Yayınevi editörleri Kadir Güven'e ve Fulya Oktay Hanım'a

Kitabı, yazımı boyunca sabırla desteklerini esirgemeyen eşim Sema Kar Erdeğer'e, kızım Alya ve oğlum Emir Nidal'e ithaf ediyorum.

GİRİŞ

Arkeoloji, özetle, geçmişte yaşamış veya kökleri geçmişten günümüze uzanmış canlılar, kültürler ve uygarlıklara ait her türlü fosil, alet, malzeme, yapı, yazı ve kurgusal maddi kalıntılar ile sosyal norm ve manevi kültür varlıklarını inceleyen bilim olarak tanımlanabilir. Kutsal metinler ve anlatılar da geçmişte yaşanmış birçok olayı hikâye ederek bu olaylardan ahlakî dersler çıkartmakta kendi tarih anlatıları üzerinden bir kültür inşa etmektedirler. Dolayısıyla arkeoloji ve din çoğu zaman yolları kesişen iki önemli unsurdur.

Konu Yakın Doğu olunca bu ilişki daha da önemli hâl alıyor. Çünkü Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın evi olan bu coğrafya en önemli arkeolojik kazı bölgesidir aynı zamanda.

Arkeolojinin kurucu babalarının Hristiyan hassasiyetine sahip olması ve Kutsal Kitap anlatılarının kökenlerini araştırmak için bu bilimi kurduklarını da unutmamak gerekir. Bu sebeple *Biblical Archeology* (Kutsal Kitap Arkeolojisi) çalışmaları 19. yüzyılın sonlarında İngiliz ve Amerikalı arkeologlar tarafından Kutsal Kitap'ın tarihselliğini doğrulamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Filistin'in İngiliz yönetimi altına girdiği I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra 1920'ler ile 1960'lar arasında İncil arkeolojisi, William F. Albright ve G. Ernest Wright gibi isimlerin öncülüğünde Levanten arkeolojisinin baskın Amerikan ekolü hâline geldi. Çalışmalar çoğunlukla kiliseler tarafından finanse edilmiş ve teologlar tarafından yönetiliyordu. 1960'ların sonlarından itibaren Kutsal Kitap arkeolojisi süreçsel arkeoloji ("Yeni Arkeoloji") tarafından etkilenmiş ve araştırmaların

dinî yönlerini bir kenara itmesine neden olan sorunlarla karşılaştı. Bu durum Amerikan okullarının Kutsal Kitap çalışmalarından uzaklaşmasına ve Kutsal Kitap'taki anlatıyı kanıtlamaya ya da çürütmeye çalışmak yerine bölgenin arkeolojisine ve bunun Kutsal Kitap metniyle ilişkisine odaklanmasına yol açtı.

Günümüz itibarıyla Yahudi ve Hristiyanlara ait onlarca Kutsal Kitap Arkeolojisi araştırma enstitüsü faaliyet göstermektedir. Bu alanda arkeologlar yetiştirilmekte ve bu bilim insanları birçok keşfe de imza atmaktadır.¹ Kutsal Kitap arkeolojisinden uzaklaşa-

1 Benim tespit edebildiğim 45 Kutsal Kitap Arkeolojisi araştırma enstitüsü bulunuyor:

Amarna Araştırma Vakfı

Amerikan Din Akademisi (AAR)

Amerikan Doğu Araştırmaları Merkezi (ACOR) , Amman

Amerikan Yemen Araştırmaları Enstitüsü (AIYS), Ardmore PA ve Sana'a (Yemen)

İngiliz-İsrail Arkeoloji Topluluğu, Londra

Kutsal Kitap Araştırmaları Ortakları

Kudüs Fransız Kutsal Kitap ve Arkeoloji Okulu

Avrupa Kutsal Kitap Çalışmaları Derneği (EABS)

Fransiskan Arkeoloji Enstitüsü, Madaba, Ürdün

Uluslararası Kıpti Araştırmaları Derneği/Association Internationale d'Études Coptes, Roma

İsrail Araştırma Topluluğu (IES), Kudüs

Yakın Doğu Arkeoloji Topluluğu (NEAS)

Orion Ölü Deniz Parşömenleri ve İlgili Edebiyatları Araştırma Merkezi, İbrani Üniversitesi, Kudüs

Tyndale Evi, Cambridge, Birleşik Krallık

The Biblical Archaeology Society (BAS)

Armstrong Institute of Biblical Archaeology (AIBA)

Kudüs İbrani Üniversitesi Biblical Archaeology Departmanı

Biblical Archaeology - Wheaton College, IL

The Institute for Biblical Archaeology (BAI) at Tübingen University

Bat Kol Institute

The Notre Dame De Sion Centre For Biblical Formation Jerusalem

Bethlehem Bible College

Saint George's College

Dormition Abbey

Ecole Biblique Et Archeologique Française

Institut Biblique Francophone

rak seküler bir disiplin hâline gelen ve bugün itibarıyla pozitivist skeptik/kuşkucu bilim insanlarından oluşan arkeoloji akımları da çeşitlilik kazanmıştır.²

Din ve bilimin birbirine rakip olduğu hatta dinin zararlı bir unsur olup bilim yoluyla onunla mücadele etmek gerektiğine dair ideolojik önyargı da arkeolojinin dinle mücadelede araçsallaştırılmasını beraberinde getirmiştir. Oysa din ve bilimin farklı alanlar olduğu ve çatışmak zorunda olmadıklarını görmek gerekir. Bu ayrışmada elbette dindarların da payı da vardır. Bilimlere yönelik güvensizlik ve ilgisizlik bilim yapmanın gereksiz görülmesi gibi tutumlar din-bilim ayrışmasına hizmet etmiştir.

Kur'ân'ın en önemli söylemlerinden biri de geçmişte yaşanmış kıssaların doğru şekilde anlatmasıdır. Kitab-ı Mukaddes ve üzerine tarih boyunca eklenen Mişna, Talmud Midraş literatürü ile genellikle aynı kıssaları konu edinir. Ancak Ehl-i Kitab literatürünün tarihsel aktarımında yaşanan sorunlar, ekleme, çıkarma,

-
- German Protestant Institute Of Archaeology
 Jerusalem Center For Bible Translators And Scholars
 Jerusalem University College (American)
 Kenyon Institute (Formerly British School Of Archaeology)
 Pontifical Biblical Institute
 Rothberg International School (Hebrew University Of Jerusalem)
 Latin Patriarchate Seminary
 Jerusalem Seminary
 Faculty of Biblical Sciences and Archaeology of the Pontifical University "Antonianum"
 Center for the Studies of Early Christianity
 The Christian Research Institute
 Associates for Biblical Research (ABR)
 The Archaeological Studies Institute (ASI)
 Institute of History, Archaeology, and Education, Inc. (IHARE)
 Institute for Creation Research (ICR)
 The Institute for Biblical Archaeology and the Near East Archaeological Society
 Institute of Biblical Archaeology at Bar-Ilan University
 Albright Institute of Archaeological Research (ASOR)
 American Schools of Oriental Research (ASOR-L)
- 2 Colin Renfrew ve Paul Bahn, *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar*, çev. Selda Somuncuoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).

asıl metin ve kimi yorumların birbirine karışması sebebiyle bu anlatılar deforme olmuştur. Kimi deformasyonlar o denli olmuştur ki tarih biliminin de alanına giren konular adeta tanınmaz hâle gelmiş, masalsı bir boyut kazanmıştır. Böylesi bir durumda bilim insanları Kutsal Kitab'ın ve diğer Ehl-i Kitab literatürünün tarihe dair anlatılarını tümüyle gerçek olmayan hayali hikâyeler şeklinde görmesine de yol açmıştır.

01 KUR'ÂN MERKEZLİ BİR ARKEOLOJİ MÜMKÜN MÜ?

Kur'ân'ın doğrusunu anlatma iddiasına rağmen Müslüman dindarların arkeolojiye ilgisizliği büyük bir boşluk oluşturuyor. Öyle ki Müslümanlar Kur'ân merkezli bir arkeolojik perspektif oluşturma, bu bakış açısını bir metodolojiye dönüştürme ve sonrasında sahada kazı yapmaktan hâlen çok uzakta. Yahudi ve Hristiyanların bu alanda bir hayli önde olduklarını yukarıda belirtmiştim. Tüm bu tablo da Muhammed Halefullah gibi bazı Müslüman akademisyenleri Kur'ân'daki kıssaların aslında yaşanmamış olabileceği iddiasına kadar sürüklemiştir. “Kur'ân Arkeolojisi” henüz doğum aşamasında. Bir elin parmakları kadar az sayıda araştırmacı ve akademisyenin uğraş verdiği bu alanın öncü isimleri 20. yüzyılın başlarında neşet etmeye başladı. Ancak burada iki olgu arasındaki farkı da belirtmek gerekir ki son 150 yıldır Kur'ân ve arkeoloji arasında bağ kurma çabaları mevcut olmakla birlikte sistematik bir disiplin inşa edilememiştir. “Kur'ân Arkeolojisi” bu açıdan merkezinde Kur'ân metninin belirleyici olduğu yeni bir metodoloji, arkeolojik bulguların Kur'ân ölçüleriyle “yorumlanması” demektir. Bu çerçevede elbette arkeolojik bulgulardan edindiğimiz bilgilerin çarpıtılması anlamına gelmez. Ancak tıpkı Kutsal Kitap rkeolojisinde olduğu gibi Kur'ân'ın işaret ettiği anlatılar ile arkeolojik kanıtların buluşturulması, bu çerçevede Kur'ân'a iman eden kitlelerde bir tarih bilincinin oluşturulmasını hedefler. Kur'ân, tarihi ahlâkî dersler çıkartmaları için muhataplarına aktarır. Bu sebeple çoğu kez detay vermez. Ancak tarihî detaylara aykırı kurgular da içermez.

0.2 ÖNCÜ ÇALIŞMALAR

Müslüman alimlerin çağdaş arkeolojinin ortaya çıkmasından yüzyıllar önce tarihî eserlere yönelik ilgileri sistemleşmese de hep var olagelmıştır. Mısırlı araştırmacı El-Daly'nin Türkçe'ye *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır* adıyla tercüme edilen *Egyptology: The Missing Millennium* isimli araştırması klasik dönem Müslüman yazarların arkeolojik çalışmalarının miktarını ve niteliğini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.³

Hint alt kıtasında Hindu ve Hristiyan eleştirmenlere cevap verme ve İslâm'ı savunma ihtiyacı entelektüel olarak bu bölgedeki birçok Müslüman alimi motive etti. Bunun sonuçları olarak gerek dinler tarihi gerekse de arkeoloji, sosyal antropoloji gibi bilimlerde araştırma yapmayı beraberinde getirmişti. Özellikle 19. ve 20. yüzyılın en önemli müfessirlerinden olan Allâme Hamiduddin Ferâhî'nin (1863-1930) ilmî çalışmaları Kur'an ve arkeoloji arasındaki sıkı bağların ilk örnekleri olarak anılabilir.⁴ Özellikle *Tefsîru nizâmî'l-Kur'an ve te'vilu'l-Furkan bi'l-Furkan* adlı kapsamlı tefsiriyle öne çıkan Ferâhî, *er-Ra'yu's-sahîh fî men huve'z-zebîh* isimli eserinde ise Hz. İbrâhim'in kurban etmeye teşebbüs ettiği oğlunun İshak değil İsmâil olduğunu Yahudi ve İslâm kaynaklarıyla mukayeseli olarak ortaya koyduğu bir eserdir. Kitap Emîn Ahsen Islâhî tarafından Urducaya çevrilerek neşredilmiştir (Delhi: ts., Lahor: 1395/1975).

Ferâhî'nin izinden giden Ebu'l Âla Mevdudî'nin (1903-1979) *Tefhimu'l Kur'an* adlı tefsiri ile Seyyid Süleyman Nedvî'nin (1884-1953) *Arzu'l-Kur'an* eseri örnek verilebilir. Bu kitap Kur'an-ı Kerim'de geçen coğrafi mekânlar ve kavimler hakkında Urduca ilk çalışmalardanır. Nedvî bu eserini sîret projesinin bir parçası

3 Okasha El-Daly, *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır* (İstanbul: İthaki Yayınları, 2013).

4 Ferâhî hakkında en kapsamlı çalışma Dr. Orhan Güvel tarafından yapılmıştır: Orhan Güvel, *Hamiduddîn El-Ferâhî ve Kur'an'ı Yorumlama Metodu: Kur'an Surelerinde Yapısal ve Tematik Bütünlük* (İstanbul: KURAMER, 2020).

olarak göstermektedir (Şah Muînüddin Ahmed Nedvî, s. 192-193). Seyyid Muzafferüddin Nedvî'nin büyük ölçüde bu kitaptan faydalanarak *A Geographical History of the Qur'an* adıyla kaleme aldığı eser (Lahor 1968; Delhi 1985), Nedvî'ye nisbet edilerek *Kur'ân-ı Kerim'de Kavimler ve Toplumlar: Ad Semud Medyen* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵ Dinler tarihi ve arkeolojiyi Kur'ân çalışmalarıyla meczeden bir başka alim ise yine Hindistan coğrafyasından Ebû'l Kelâm Âzâd'dır (1888-1958). Âzâd'ın bu alanlarda *Ashâb-ı Kehf, el-Birûnî aur Coğrâfiye-i 'Âlem, Hazret-i Yûsuf* ve *Zülkarneyn* isimli eserleri bulunmaktadır.

21. yüzyılda Kur'ân kıssalarının arkeolojik bulgularla temellen-dirilmesi, anlaşılması eksenindeki çalışmalar artış gösteriyor. Bunun en güzel örneklerinden biri de Madain Projesi. Proje "İbrahimî Arkeoloji" kavramsallaştırması yaparak Kutsal Kitap Arkeolojisi sonuçlarıyla İslam Arkeolojisini tek bir arşiv çatısı altında buluşturmaya hedefliyor.

Projenin web sayfasında kavramsallaştırma ve kapsam şu şekilde anlatılıyor:

0.3 İBRAHİMÎ TARİH NEDİR?

İbrahimî Tarih, dinî ve teolojik yönleri dikkate almaksızın üç İbrahimî din açısından tarih ve arkeolojinin incelenmesidir. İbrahimî Tarihin amacı, dinî öğretilerin ve davranışların zaman içinde nasıl ve neden geliştiğini ve değiştiğini anlamaktır. Çiftçiliğin gelişimi, şehirlerin ortaya çıkışı veya büyük medeniyetlerin çöküşü gibi önemli kültürel olayların evrimindeki kalıpların, bunların üç büyük İbrahim dinini neden ve nasıl etkilediğine dair ipuçları aramak.

5 S. Süleyman Nedvi ve Muzafferüddin Nedvi, *Kur'ân-ı Kerim'de Kavimler ve Toplumlar: Ad Semud Medyen*, çev. Abdullah Davudoğlu (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2003). Aynı kitap daha sonra 2011 yılında *Kur'ân Coğrafyası: Kavimler ve Yaşadığı Yerler* adıyla tekrar yayımlandı.

İbrahimî Tarih bağlamında Madain Projesi'nin özü, tarih ve arkeoloji alanlarını belirli milliyetçi veya dinî (dogma) gündemlerin ötesinde incelemek ve ara bağlantıları vurgulayan ve kutlayan yeni (doğrusal), kapsayıcı bir tarih vizyonunu teşvik etmektir. Üç İbrahimî din arasındaki çapraz okumalar, alışverişler ve iş birliğidir.

0.3 İBRAHİMÎ ARKEOLOJİ NEDİR?

İbrahimî Arkeoloji, arkeolojinin dinî ve teolojik yönleri dikkate alınmaksızın üç İbrahimî Din açısından incelenmesidir. Bu uzmanlıkta izlenen yöntemler ve analitik prosedürler genellikle tarihin ve arkeolojinin diğer dallarından türetilmiş olsa da, İbrahimî dinlerin maddi kayıtlarının incelenmesi açısından İbrahimî arkeolojinin ne ölçüde özel olarak tanımlanması gerektiği hâlâ açık değildir.⁶

0.4 "KUR'ÂN VE ARKEOLOJİ" DEN "KUR'ÂN ARKEOLOJİSİ"NE

Şevki Ebû Halil'in kaleme aldığı *Kur'ân Atlası* ve Cevad Ali tarafından telif edilen *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm* isimli 10 ciltlik ansiklopedik eser önemli çalışmalardır. Ali, ortaya koyduğu çalışmalarının kaynağı olarak şunları zikretmektedir: Yazıtlar ve yazılar; Tevrat, Talmud ve diğer İbranice kitaplar; Yunanca, Latince ve Süryanice vb. kitaplar; diğer Arap kaynakları ve İslâmî kaynaklar.

Batı literatüründe İslam kültürünü ilgilendiren unsurların arkeolojik bulgularla desteklenmesi ve karşılaştırılması bağlamında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında ise Marcus Milwright'in *An introduction to Islamic archaeology*⁷ ve Bethany J. Walker, Timothy Insoll ve Corisande Fenwick imzalı *The Oxford Handbook of Islamic*

6 https://maddinproject.com/frequently_asked

7 Marcus Milwright, *An Introduction to Islamic Archaeology* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010).

Archaeology gelmektedir.⁸ Kur'ân Arkeolojisi kavramına Şeyh Hurşid Hasan'ın "Kur'ân Arkeolojisi" başlıklı makalesinde rastlıyoruz.⁹

1996'da arkeolog Eyyüp Ay'ın kaleme aldığı "İlâhi Mesaj'ın Kadim Medeniyetlerdeki İzdüşümleri: Kur'ân'ın Arkaplanına Arkeolojik Bir Yaklaşım" başlıklı makalede¹⁰ arkeolojinin Kur'ân mesajının arka planını anlamada önemli bir yöntem olduğu vurgulanmıştır.

Kur'ân ve arkeoloji ilişkisine dair derli toplu ilk çalışmalar ise ülkemizde Prof. Dr. Bahattin Dartma tarafından yapılmıştır. Dartma, "Kur'ân-ı Kerim Işığında Arkeoloji" isimli makalede daha çok arkeolojik bulgulara yönelik Kur'ân merkezli bir bakış açısının ne olabileceğini tartışmıştır. Aynı müellif *Kur'ân ve Arkeoloji* adlı kitabında da, Kur'ân'da geçen bazı peygamberlerin kıssalarında ki hidâyet ve ibret mesajlarını ele almış, bu açıdan "bulgular ve perspektif/değerlendirme" bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır.¹¹ Tüm bu çalışmaları ve araştırmalarında büyük oranda Kutsal Kitap Arkeolojisi çalışmalarından etkilenmiş ve bu alandaki eserleri kullanmak zorunda kalmıştır.

8 Bethany J. Walker, Timothy Insoll ve Corisande Fenwick, ed., *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology* (New York, NY: Oxford University Press, 2020).

9 Hasan Shaikh Khurshid, "Qur'anic Archaeology", *Islamic Studies* Vol. 35, No. 2 (Summer 1996), s. 203-209 Published By: Islamic Research Institute, International Islamic University. İslamabad Pakistan Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü tarafından çıkarılan *Islamic Studies* dergisinde yayımlanmıştır. <https://www.jstor.org/stable/20836942> Türkçesi: Dücane Demirtaş, *Umran Dergisi*, Temmuz 2018, s. 56-59.

10 Eyyüp Ay, "İlâhi Mesaj'ın Kadim Medeniyetlerdeki İzdüşümleri: Kur'ân'ın Arka Planına Arkeolojik Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar* 9/1-2-3-4 (1996).

11 Bahattin Dartma, "Kur'ân-ı Kerim'in Işığında Arkeoloji", *Kur'ân Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1998, c. 2, Sayı: 10-11-12; *Kur'ân ve Arkeoloji* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005); "Arkeolojik Veriler Bağlamında Kur'ân Kıssalarının Fiilen Gerçekleşmemiş Hadiseler Olduklarına Dair", *Journal of Academic Studies*, 2003, c.5, sayı: 18, s. 163-176; "Yazının Keşfi Konusuna Dini Metin ve Arkeolojik Bulgular Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2009, c.16, sayı: 41, s. 1-15.

Kur'ân ve arkeoloji ilişkisini daha genel bir çerçevede “*Din Arkeolojisi*” şeklinde irdeleyen bir diğer akademisyen ise Prof. Dr. Bilal Toprak'tır. Toprak'ın “*Din Arkeolojisinin İmânı Ve Göbekli Tepe*” başlıklı doktora tezi 2022'de “*Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe*” adıyla yayınlanmıştır.¹² Çalışma dinler tarihi ile arkeoloji arasında disiplinlerarası bir alan olarak din arkeolojisinin imkânını tartışmaktadır. Bu bağlamda öncelikle bir bilgi üretme pratiği olarak arkeolojinin tarihsel seyri eleştirel bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Böylece gerek Batı'da ve gerekse ülkemizde arkeolojinin tarihsel süreç içerisindeki konumu incelenmektedir. Devamında diğer sosyal bilimlere gibi arkeolojinin de şekillenmesine etki eden politik, ideolojik ve dinsel etkenler bahse konu edilmektedir. Bu durum geçmiş maddi kültür üzerinden ortaya koymaya çalışan arkeolojinin zaman zaman ideolojik bir aygıtla dönüştürülmesi açısından da önem arz etmektedir. Disiplinlerarası bir alan olarak önerilen din arkeolojisinin teorik çerçevesinin sunulduğu ikinci bölümde ise ilkel, din, ritüel ve şamanizm gibi arkeoloji ve dinler tarihinin ortak kavramları üzerinden eleştirel bir okuma yapılmaktadır. Bu sayede 19. yüzyılda etkin olan paradigmadan önemli izler taşıyan söz konusu kavramların geçmişimizi anlamamız hususunda yüklenildiği olumsuz duruma dikkat çekilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise, son dönemlerin en önemli arkeolojik keşiflerinden olan Göbekli Tepe'nin din arkeolojisi perspektifinden incelenmesine yer verilmektedir. Böylece ilk iki bölümde ele alınan teorik tartışmaların Göbekli Tepe üzerinden pratik bir düzlemde incelenmesi hedeflenmektedir. Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlara resmedilen hayvan tasvirlerinin ve soyut sembollerin ancak disiplinlerarası bir çalışma alanı olarak din arkeolojisi bağlamında nasıl anlaşılacağı tartışılmaktadır.

Kur'ân arkeolojisini ilk kez bir disiplin olarak sistematize etmeye çalışan bilim insanı ise Prof. Dr. Güngör Karauğuz'dur. Eski Çağ

12 Bilal Toprak, *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe* (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2022).

Tarihçisi ve Arkeolog olan Karağuz, Hitotolog olmasının yanı sıra Kur'an'ın Yakın Doğu coğrafyasına dair anlatıları ile arkeolojik bulgular arasında müstakil bir disiplin olarak "Kur'an Arkeolojisi" ni sistemleştirmeye çalışmaktadır. 2017'de kaleme aldığı "Âdem'in Çocukları" isimli eserinde çalışmalarını bir kronoloji ekseninde yayınlayan Karağuz 2023'te yazdığı ikinci eseri "Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Lut Bağlamında Kur'an Arkeolojisi: Bir Yöntem Teklifi" adlı kitabında bu çalışmalarını daha da geliştirmiş, üç peygamberin yaşamlarına odaklanmış ve sistematize ettiği Kur'an Arkeolojisi yönetimini uygulamalı olarak göstermeye çalışmıştır.

"Kur'an Arkeolojisi" kavramına dikkat çeken bir diğer akademisyen de Doç. Dr. Ahmet Özdemir'dir. Özdemir, "Kur'an'ı Anlamada Yeni Bir Yöntem Önerisi Olarak Kur'an Arkeolojisi"¹³ başlıklı makalesinde arkeolojiye Kur'an eksenli bir perpesktifle yaklaşılabileceğini savunur. Özdemir, yöntem önerilerini "Kur'an'ın Sümerlerde Kökeni mi Yoksa Sümerlerde Tevhit İzleri mi?"¹⁴ başlıklı makalesinde uygulamaya çalışmıştır.

Kur'an arkeolojisi alanında Arapça yazılmış en kapsamlı eserin müellifi Tunuslu ilim adamı Sâmî Âmirî'dir. Âmirî, *El-Vucûdul Tarihî lil-Enbîya ve'l Cedelul Bahsî Arkeulucîy (Nebilerin Tarihsel Varlığı ve Arkeolojik Araştırma Tartışması)* adlı 556 sayfalık hacimli eserinde Kur'an'da adı geçen tüm peygamberlerin gerçekte yaşayıp yaşamadıklarını Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve arkeolojik bulgular ışığında ele almış, onlara dair bulguları bir araya getirmeye çalışmıştır.¹⁵

Türkiye akademisinde ise genellikle ilahiyat fakültelerinin tefsir ve dinler tarihi bölümlerinden hocaların arkeolojiyle doğrudan ilgilendiğini belirtebiliriz. Özellikle bu isimler arasında çalışmalarında

13 Ahmet Özdemir, "Kur'an'ı Anlamada Yeni Bir Yöntem Önerisi Olarak Kur'an Arkeolojisi", *İslami Araştırmalar Dergisi* 30/2 (2019), s. 278-297.

14 Ahmet Özdemir, "Kur'an'ın Sümerlerde Kökeni mi Yoksa Sümerlerde Tevhit İzleri mi?", *Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 4 (12) (2017), s. 858-866.

15 Sâmî Âmirî, *El-Vucûdul Tarihî lil-Enbîya ve'l Cedelul Bahsî Arkeulucîy* (Kuvvet: Ravasih Yayınları, 2021).

arkeolojiyi de esas alan Prof. Dr. Şinasi Gündüz, Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu, Prof. Dr. Ömer Faruk Harman, Prof. Dr. Baki Adam, Hakan Olgun, Kürşat Demirci, Zafer Duygu ve Yasin Meral'i anmadan geçemeyiz. Akademi dışından da bağımsız araştırmacılar Kur'an ve arkeoloji arasında mekik dokuyan nitelikli birçok çalışmaya imza atmışlardır. Özellikle şu isimleri sıralayabiliriz: Mete Firidin, Rıdvan Çeliköz, Hikmet Zeyveli, Kurtuluş Berzan.

Elbette Kitab-ı Mukaddes/Kutsal Kitap¹⁶ Yakın Doğu tarihindeki peygamberlerin araştırılması için elimizdeki en önemli kaynaklardan biridir. Ancak mutlak kesinlikte bir kaynak değildir. Örneğin peygamberlerin ortalama yaş süresi bilimsel olarak tespit edilebilmektedir ki bu da maksimum ortalama 100'dür. Bu durumda 175, 200 gibi yaş bilgileri kabul edilemez. Ayrıca kimi zaman yapılan anakronik bilgiler de sırf Kutsal Kitap'ta geçiyor diye esas alınmaz. Ancak yine de Tanah kitapları, özellikle de Hz. İbrahim ve sonraki dönemler (Yusuf, Esbat ve Hz. Musa dönemleri gibi) için tarihsel kronolojiyle uyumlu bilgiler aktarır. Bu uyumu elbette arkeolojinin yardımıyla tespit edebiliyoruz. Ancak Tanah

16 Kutsal Kitap ya da Kitab-ı Mukaddes (İngilizce Bible) olarak adlandırılan kutsal metinler derlemesi iki ana bölümden oluşur: Eski Ahit/Tanah ve Yeni Ahit.

Eski Ahit, Eski Antlaşma Ahd-i Atik gibi farklı isimlerle de anılır. Yahudiler ise kitaba Tanah derler. Toplam 39 kitapçıktan oluşur. Bu 39 kitapçık Eski Ahit; Tevrat (ilk 5 kitap), Tarihsel Kitaplar, Şiirsel Kitaplar, Peygamberlik Kitapları olarak 4 alt bölüme ayrılır. Hristiyanlar ise hem Eski Ahit'e hem de Yeni Ahit'e iman ederler. Yeni Ahit'te ise ilk dördü İnciller olmak üzere toplam 27 kitapçık bulunur. Ayrıca Katoliklerin ve Ortodoksların Eski Ahit'ten saydığı Deuterokanonik 9 kitapçık bulunur. Yahudiler ve Protestanlar bu kitaplara vahiy olarak inanmasalar da tarih metinleri olarak değer verirler. Biz kitap boyunca Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin "**Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar**" baskısını esas alacağız. Ayrıca Yeni Yaşam Yayınlarının "**Kutsal Kitap - Tevrat-Zebur-İncil Yeni Çevirisi**", Yehova Şahitleri'nin "**Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi**" (Wallkill, New York: Watchtower Bible And Tract Society Of New York, Inc.), ABD ve Türkiye Musevi Cemaati adına yapılan Tevrat (İlk 5 Kitap) çevirisi "**Tora ve Aftara**", çev. Moşe Farsi, (Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.) metinlerini de kullanacağız.

metinleri, özellikle de Tevrat/Torah şeklinde de adlandırılan ilk 5 kitap, Hz. Süleyman'ın (as) vefatının ardından İsrail ve Yahuda krallıkları şeklinde ikiye parçalanan siyasi bir ortamda ve din rekabeti sırasında derlenmiştir. Bu sebeple de her iki krallıkta bulunan din adamları sınıfı, birbirlerine karşı kullandıkları kimi metinleri Tevrat'a eklemiş ve çıkarmışlardır. Ana hatlarıyla Yehovist (JE) kaynak; Kuzey İsrail Krallığı'nın yıkılmasının (MÖ 722) ardından buradaki İsrailoğullarının Güney Yahuda Krallığı'na göç etmesiyle birlikte, Kutsal Kitap'ta bulunduğu iddia edilen Yahvist (J) ve Elohist (E) kaynağının birden fazla redaktör tarafından birleştirilmiş hâlidir.¹⁷

Dolayısıyla Tanah'a kutsal bir metin olarak değil de Mısır'dan Hz. Süleyman sonrasına kadar kademeli biçimde yazılmış, Hz. Süleyman'dan sonra da birçok redaksiyon ve yeni kompozisyon ile katman katman şekillendirilmiş, Yahudi tarihine dair vesikalar şeklinde bakarsak; arkeoloji-Tanah ilişkisini de dengeli bir zemine oturtmuş oluruz.

Öte yandan Kitab-ı Mukaddes / Kutsal Kitap arkeolojisinde en azından bir kesimin çabasının Siyonizm'e tarihsel bir temel aramak olduğunu da hatırdta tutmak gerekir. "İsrail'in Filistin toprakları üzerinde var olma hakkının tarihsel bir süreklilik gereği olduğu" ve "Yahudi ulusunun Hz. İbrahim'den bu yana homojen ve tarihüstü bir kimlik olduğu" argümanlarının altı doldurulmaya çalışılmaktadır. Siyonizm'in modern bir ideoloji olduğu açıktır ve İsrail'in siyasal olarak Filistin toprakları üzerinde kurulmasının 4 bin yıl önceki medeniyetlerle herhangi bir ilişkisi yoktur. Çünkü o dönemde İsrailoğullarının kurduğu devletlerin bugünkü modern ulus devletlerle de nitelik açısından bir alakası yoktur. İkinci argüman da aslında bir kurgudan ibarettir.¹⁸ Kutsal Kitap arkeo-

17 Bkz. Ömer Faruk Yıkar, *Kutsal Kitap Eleştirisi ve Tesniye Kitabı* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2022).

18 Bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2009); Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din, Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalcılık" Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayınları, 2012).

lojisi yapan Evanjelist Hristiyan Siyonistler ve Yahudi Siyonistler, Yahudiliği “tarih üstü bir ulusal kimlik” olarak anlamaktalar. Oysa bu ideolojik bir anakronizmdir¹⁹. Kur’ân bu anakronizmin sadece çağdaş Siyonistlerle sınırlı olmadığını bize Hz. İbrahim’in Yahudi olmadığı hatırlatmasıyla yapar: “*İbrahim, ne bir Yahudi, ne de Hristiyan idi, ama kendini Allah’a teslim ederek her türlü bâtıldan yüz çevirmiş biriydi; ve O’ndan başka bir şeye ilahlık yakıştıranlardan değildi. (7/67)*” Bu ayet bize Hz. İbrahim’in inançta, yaşam tarzında üst kimlik olarak “kendini sadece Allah’a teslim ettiğini” söyleyerek etnik, coğrafi ya da dinî kimlik yüklemenin yanlışlığına dikkati çeker. Bu neden önemlidir? Çünkü biz de kitap boyunca İsrailoğullarının tarihini araştırıp o süreci okuyacağız.

Peki ama İsrailoğulları kimdi? Bugünkü modern ulus kimlik olan Yahudiliğin çok ötesinde, kelimenin ilk anlamıyla İsrail’in, yani Yakup’un çocukları. Bu da bizi Yakup, İshak ve İbrahim’e götürüyor ki bu kişilerin gerek akaid gerek etnisite ve kültür açılarından modern İbrani/Yahudi olmadıkları çok açık. Dolayısıyla İsrailoğulları dediğimizde her defasında etnik-kültürel Sâmilileri, Yakın Asyalılar; inanç bağlamında da bölgedeki mutlak monoteizme bağlı tüm insanlar kastedilmektedir. Yani İbrâni/İbrî/Habiru ifadesi bugünkü Yahudiliği/Yahudilere değil ama bugünkü Yahudilerin, Arapların, Süryanilerin, Aramilerin monoteist uzak dedelerine işaret eder. Bu konuda özellikle Yahudi Tarihçi Şlomo Sand, Siyonist tarih tasarımına karşı çıkarak “Yahudi halkı ne zaman ortaya çıkmıştır?” sorusuna cevap arar.²⁰ Tabii bu bize geçmişte Mişna/Talmud/Midraş geleneğinin kurduğu “seçilmiş halk” doktrininin

19 Anakronizm terimi sözlükte “bir olayın tarihi ve çağı üzerinde yanlışla, tarih ve çağları birbirine karıştırma” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durum genellikle bir tarihî olgunun var olmadığı bir dönemde varmış gibi düşünülmesi ve yansıtılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu anlamıyla anakronizm bariz bir tarihsel yanlışlığa işaret eder.

20 Bkz. Şlomo Sand, *Yahudi Halkı Nasıl İcat Edildi? Kitabı Mukadderden Siyonizme*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Doğan Kitap, 2011).

de taassuptan öteye geçmeyen bir doğma olduğunu gösterir.²¹ Öyle ki seçilmişlik/üstünlük doktrini ana metin olan Tanah'tan dahi tam referans edilemez. Çünkü Tanah / Eski Ahit kitapları etnik olarak İbranilerin diğer Sâmî kardeşlerinden ayrıcalıklı, doğuştan genetik olarak üstün/seçilmiş olduklarından bahsetmez. Aksine Allah'ın Sâmîlerden bölgedeki müşrik toplumlara karşı çeşitli erdemlere tevhid ekseninde bağlı kalmaları şartıyla yapılan ahitten ibarettir.²²

Modern Yahudi kimliğinden bağımsız şekilde tarih üstü dersler çıkartmak ve bunu da monoteizm ekseninde yapmak daha sağlıklıdır ve aslında tarihsel bağlamına tam da bu tutum uygundur. Kur'an gerek Yusuf gerekse de Musa kıssalarını (ve diğer tüm kıssaları) tarihsel bağlamları çarpıtmadan, hatta zaman zaman o dönemde kesinlikle bilinmeyen nokta atışı detaylar vererek aktarır. Bu da Hz. Muhammed'in (sav) Mekke ve Medine'deki mücadelesiyle eş zamanlı bir motivasyon ve öğreti şeklinde gelir.²³ Bu konuda Kur'an'ın izinden giden İranlı Ali Şeriatî'nin ve Güney Afrikalı Farid Esack'ın, Hz. Musa kıssasından hareketle ezilenlerin ezenlere karşı mücadelesini "kurtuluş teolojisi" olarak ele alan okumalar da mevcut.²⁴ Tarihselliğe ihanet etmeden benzeri bir tarih üstü okuma çabasını ise Thomas Mann, Yusuf kıssasına uygular.²⁵ Sonuç itibarıyla kıssalara / tarihî anlatılara kendi gerçekliklerinden sapmadan; kurguya anakronizm yapmadan yaklaşmak, bunların ana temalarına yoğunlaşmak gerekir.

21 İsrail Shihak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2016).

22 Bkz. Bülent Şahin Erdeğer, "Yahudiliğe göre Yahudiler seçilmiş üstün kavim midir?" *Independent Türkçe*, 15 Mayıs 2021. <https://www.indyrturk.com/node/359531/>

23 Bkz. Mahmut Ay, *Kur'an Kıssalarını Siret Bağlamında Okumak: Hz. Musa Kıssası Örneği* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019).

24 Bkz. Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük (Ankara: Fecr Yayınları, 2012); Farid Esack, *Kur'an Özgürleşme ve Çoğulculuk*, çev. Çağla Taşkın (Ankara: Hece Yayınları, 2018).

25 Bkz. Thomas Mann, *Yusuf ve Kardeşleri*, çev. Zeki Cemil Arda, 3 Cilt (Ankara: Hece Yayınları, 2022).

Çalışmamız boyunca Tevrat ve Kur'ân'da farklı versiyonları anlatılan konuların tarihsel gerçekliğini arkeolojik veriler ışığında araştıracağız. Bu çabamız elbette Kur'ân ayetlerini doğrulatma ve algıda seçicilik çabası değildir. Eldeki bilimsel kanıtlar ışığında Tanah metinlerini birincil değil ikincil kaynak olarak bu çalışmada kullanıyor oluşumuz, Yahudi ya da Hristiyan inancına mensup okuyucularımızda bir şüphe oluşturmamalı. Çünkü Tanah metinlerinin de çoğu kez tarihî gerçeklerle uyduğuna; Tanah, Kur'ân, antik tarihçiler ve arkeolojik kanıtların birçok kez örtüştüğünü çalışmamızda göstermiş oluyoruz. Mihenk taşımız şu ana kadar keşfedilen bulgular, yazıtlar ve diğer materyaller olduğundan; elinizdeki kitap inançsız okuyucularımız için de kutsal metinler, antik tarihçiler ve arkeoloji arasındaki uyumu göstermektedir. Elbette doğru zaman aralıklarını ve kronolojiyi aramak samanlıkta iğne aramak kadar zor. Çalışmanın hazırlık esnasında dahi bir labirentte ilerler gibi çıkmazlara girdik, yanlış sonuçlara ulaşıp geri döndük ve ancak en tutarlı gördüğümüz sonuçlarla yetindik. Bu yüzden metodumuzun doğru, ancak sonuçlarımızın ilerleyen süreçte elde edilebilecek yeni bulgularla değişkenlik gösterebileceğini hatırdan çıkarmamalıyız.